

ընտանիքս որ հատերէնի մէջ կրնայ մնացած ըլլալ եւ ետքերը Բ ըլլալէն վերջը՝ յոյն հոսմ. ժամանակ Ծ եղած է:

3. —*havi* ատորեստանեայ ժամանակ հատեան *Tarkhavi* թաղաւորականութեան մէջ յոյն-հոսմ. ժամանակ Եղծւ է ա. իմ *Hittiter u. Armenier*): Այս բանս կ'երեւայ թէ ցոյց կու տայ, որ հնագոյն հնդդ շախան ձայնն էր յոյն-հոսմ. ժամանակ ձայնը կարեցցուցած է եւ առաջ կը տեսնուի, որ հնդդ *g'(h)* է ծագած հոյկական *ts* հատեան ժամանակ տակաւին իբր ձե կը հնչուէր, ինչպէս ձէն ծագած է գեա. *ձ*. Սակայն եթէ Կիւի-կական անձի անունաց մէջ *hass-*, ինչպէս կուհաւած եմ, իբրք հատեան *ծ(h)assén* (**h*լաւ *dhag'huss* է) կը պատկերացնէ, այս եզրագայտութիւնը թերեւս անգոր է, վրան զի այս բառը իբրեւ հատեան բառի մը ցեղէն՝ կամ տակաւին հայերէնի մէջ հնչական ջով իբրք էր տեսնուի, եւ կամ, եթէ հոն իբր պիտի գտնուի, գեա. եւս հնչական ջով տեսնուելու եր: Բայց կրնայ *hass-* իբ օր փոխանակ թէ յունական *hassos* մը պատրական ըլլալ: Դարձեալ կ'երեւայ որ հայերէնի *արծաւ-արծի-* (եղած **arg'ipios*) տակաւին յոյն-հոսմ. ժամանակն իսկ, ինչպէս կարծեմ Լագարգ. կուհաւած է, **Ar'sipios* ձեւով առջեւին կեցած է: (Տ. այս անունով վրայ *Zeitschr. f. Assyriol.* 7, էջ 100.) Այս պատահաւոր հարկ է թերեւս ընդունիլ, որ *g'* եւ *g'h* հատերէնի մէջ գեա. իբր ձեով կամ նման ձայնով մը կը ներկայացուին եւ թէ այս ձայնին նմանցումը յոյն-հոսմ. մական ժամանակ հոս հոն սկսած է, բայց առանց ամէն տեղ եւ անմիջապէս կատարածին հասնելու: 4. *q'ar-hi* — բարեկամական *gag(g)ad*-ին կ'երեւայ կը սորվեցնէ, թէ յետ բարեկամական ժամանակի հնդդի գերմանական ցին ին փոխուիլը հատերէն-հայերէնի մէջ արդէն իսկ սկսած կամ արդէն կատարածին հասած է:

5. Հայկական Գ-իքը, եթէ իւր բազմութիւն անցնելէն չափե՛ք, ատորեստանեայ նոյնանշան *ըն(ծ)իսին* շատ մօտ կը հնչէ: Եթէ այս բառերը նոյն են, այն առնել կը սորվեցնեն, որ ատորեստանեայ ըն երբ բառին սկիզբն է, հայերէնի մէջ իբր *ը'* կրնայ յերեւան գալ, ուստի նախանշոյիկ գերմանական ր բառին սկիզբը հատեան ժամանակ եւ առաջ հատերէնի մէջ արդէն իսկ ի եղած է *Հմմտ.* ատորեստանեայ *ըն(ծ)իս* — հայ *բուռի վրայ* բուռած: Եթէ առաջ հայ. հոր ատորեստանեայ *ննր*ին կամ *ննր*ին հետ կապակցութիւն ունի (իսկ երբ. 72 — *ծոր* բարբառականին փոխառեալ կրնայ ըլլալ եւ ստիպողական կերպով ատորեստանեայ *ննր*ին կողմը չե թափել), այն առնել հայերէն բառը հարկ է որ նախահատեան ժամանակ՝ այսինքն հատեան արձանագրութիւնները գոյութիւն չունեցած ատեն փոխառուած ըլլալ:

Առաջիկայովս եւ *ZMGD*ի մէջ իրորու ներգաշնակ թարգմանութիւններով ամենախիստ պահանջելու ու գծաւոր հաւան իսկ կը յուսուի որ կը տեսնուի, թէ շատեղ արագացուցած հատեան-հայկական տեսութեանն ուղղութիւնը իրականութիւն եղած է: Թերեւս ապագային հարկ չ'ըլլար

ինծի ընդառաջութիւններ կարգաւ, ինչպէս բուական ժամանակ յառաջ *Hirt JF. Anzeiger*ի մէջ հրատարակեց, եւ ոչ ալ տպագրութիւններն *à la Messerschmidt*, գարեալ պէտք չ'ըլլար գերմանացի եւ օտար անբաւականութեանց տիրայի արդիւններուն վրայէն լուս. թեմարանցիլ: Լեզու մը որ հայերէնի հետ այն աստիճանի համաձայն է ինչպէս է հատերէնը հայ լեզուին մեծ մայրն է եւ այն ճիշդ գծի ծանց չ'այր իրենին, թէ եւ *Hirt* գերմանացի եղանակաւ կը կարծէր, թէ Բրիտանու յառաջ առաջին հազարամային եղած արձանագրութիւնները տակաւին յատուկ հայկական նկարագիր չունին եւ ասոր համար հատեան արձանագրութիւնները առ հասարակ հնդդի գերմաներէն չեն կրնար ըլլալ, թէպէտ ըստ երեւութի կը հայացնեն: Ի՞նչ կ'ըսէր արեւոք *Hirt* ճիշդ նման եզրակացութեան մը, թէ Բրիտանու յառաջ առաջին հազարամային հին յունական արձանագրութիւնները յունական, ուստի եւ ընդհանրապէս հնդդի գերմաներէն չեն կրնար ըլլալ: Ստուգել, եթէ տպել ուղղի, շատ բան կրնայ տպուիլ:

Ի վերջոյ՝ իբր հայերէնի եւ հնդդի գերմաներէնի համեմատական լեզուագիտութեան մէջ իբր համալի անշուշտ ոչ ի զուր ներդրամութիւն կը ինդդեն, եթէ այս կամ այն բանի մէջ սխալած եմ: Կրնայի այս սխալներէն վերծ գտնուիլ թերեւս, հայագետներուն հարցնելով, ենթադրելով որ ասորք արժանի ընէին երապատեն որ ծանր եւ բուականաշափ պատասխանի մը: Սակայն այդ հայագետաց իմ հատեան-հայկական աշխատութեանց նկատմամբ միշտ. յայտնի բունած դիմող զիս այս րանէս եւս կեցողք, Ոչ որ սիրով կը մտաւր կործնեցեալ հարուստներէն, որ լոկ մուրացիկը կը տեսնել պնդաւորեց մէջ:

P. Jensen.

ԸՆԳԳԻՍԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ

“ՍԿՍԵԿ ԲԵՆՍԵԼԵՆԵՐ”

ՀՈՍ ԳԵՆԵԿՈՍՏՈՒԹԵՆ ԲԵՄԻ ՄԵՋԵՆ

Ամէն մի գիտութեան յառաջագիմութեան, նորա բարգաւաճման տարրական պայմաններից մէկն է նախ՝ քննելի նիւթը կամ փաստերը, որոնց հետ հեղինակը պէտք է քաջ ծանօթ լինի, երկրորդ՝ փաստերի ուսումնասիրութեան եղանակը (*Méthode*) երկրորդ, թէպէտեւ փայլուն ոճով գրած, բայց այն կարեւոր պայմաններից գուր, չեն գտել իրենց ընդունելութիւն գիտութեան բնօր առջեւ եւ՝ քննադատների անողոր գրչից հալածւած՝ շուտով իսպառանհատացի են գրականական ասպարիզի: Բաւական է յիշել *Dr. A. D. Mordtmann*-ի եր-

կատրուծիւնն (ZDMG, B. XXVI, 3, 4, 1872) վանեան լեզւի մասին, որ նա առանց այլ եւ այլի ոչ միայն արիական, այլ եւ անգամ Հայ-ականն կը համարէր (!), որով նա ապացուցեց, թէ նա երկու լեզուներէ հետ եւս ծանօթ չէ։ Hübschmann ջախջախիչ յօդածը (Kuhn's Zeitschrift, B. XXIII, 1877) ցրեց այս հիմնովին սխալ կարծիքը։ Հետեւեալով իւր a priori ենթադրութեանն, Mordtmann առանց դժարութեան կը կարգար ուրարտեան աշխարհագրական անանց մէջ արդի Հայ քաղաքների եւ գաւառների անուններ, նոյն իսկ համոզած լինելով, որ Նալդի աստուածը հարկաւ Անահիտ գիտուհին պէտք է լինի։

Մանուկ Հայ գիտութիւնն դեռ իւր օրօրօցում հանգէս բերեց մի ճոխ եւ բազմակողմանի գրականութիւն։ Հայ լեզուն, նորա պատմական անցեալն, Հայ մասնագրերի քննական ուսումնասիրութիւնն, ազգիս հեթանոսական կրօնը, Հին Հայոց աշխարհագիրը գրեթէ միանգամայն հրաւիրեցին իրենց վերայ Հայ գիտականաց ուշադրութիւնն՝ իրեւ յոցա ազգային ճաշակին, հասկացողութեանն եւ ձգտմանն համապատասխան նիւթ, որի մասին Նուրպաղիք դեռ շատ նազ գաղափար ունենին։ Մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում Հայ գիտութիւնն ծաղկեցաւ միշտը քանքարաւոր գրիչների շնորհիւ։ Հ. Հ. Գալթիան, Ա. Երանյան, Յաւան, Ինճիրեան, Ալիշան, Մ. Էմին, Բ. Պատկանեան, Պ. Նալալեան, Դիլի. Մարի, Գարագաշեան, Վրիննայի Միխիթարեանք ընդհանրապէս եւ այլք՝ թօթափելով մագաղանների հնութեան փոշին, քրքրելով ձեռագրերի դեղին էջերը, լրջեւ ուսումնասիրելով դարերէ ի վեր մզանոսմ կուսակառն հարուստ նիւթը եւ վերականգնելով աղաւաղած փաստերը՝ կրկին կենդանի հրաւիրեցին Հայ ազգի մուսուլման անցեալը, մերկացրին նորա լեզւի թագուն քանձերը, բաց արին նորա գրականութեան եւ պատմութեան գողորիկ էջերը։ Հայ քննադատութիւնն գուռս կոչեց ազգային մասնագրերին նոցա գերեզմաններից եւ հրաւիրեց նոցա իւր բեմի առջեւ։ Կարճ՝ սկսեցաւ մի նոր՝ բեղմնաւոր եւ բազմաւաճ շրջան Հայ ազգի մտաւոր կենդանի համար։

Հայ գիտութիւնն իւր հոգեպահան առաջադիմութիւնն պարտաւոր է անշուշտ իւր ներկայացուցչաց հիմնաւոր, մասնագէտ պատրաստականութեանն, առանց որոյ հնարաւոր չէ ոչ մի լուրջ ուսումնասիրութիւն։ Մեր նոր դասական գործերի հետ միաժամանակ լոյս են տեսել

եւ կը շարունակեն դեռ հեղեղել Հայ մամուլը։ Երկեր, որոնք՝ յաւակնութիւն ունենալով՝ «գիտական», կոչուելու՝ սակայն չեն արժանացել այս պատեն։ պատճառը շատ պարզ է։ համարակ հեղինակը գրականութեան հանդէս է գալիս սովորաբար առանց իւր ոյժերը, իւր «պատշաճ» կշիռը, առանց պարզ գաղափար ունենալու գիտութեան նոյն իսկ տարրական պահանջների եւ՝ որ գիտաւորն է՝ նիւթի մեծողական մշակման մասին, Հեղինակի լոկ ձգտման եւ հաճոյքի վերայ հիմնաւոր այսպիսի մի գրախաղ հարկաւ ոչ միայն անօգուտ է կարգացող հասարակութեան համար, այլ եւ շնորհիւ իւր սխալ ուղղութեան ուղղակի մեղաւարդ։ Հայ «սկսնակ բանասերների» նախ քան շտապել երկեր յօրինել եւ Հայ գիտութեան անախորժ բեռ դառնալ՝ պէտք է միշտ աչքի առջեւ ունենան վերոյիշեալ Dr. Mordtmann-ի տերահաւան բայց գաղափար օրինակը, միւս կողմից՝ գիտական գործի մասին առհասարակ գաղափար կազմելու համար՝ լրջեւ ուսումնասիրեն առնապէս մեր ազգային քանքարների հսկայ գործերը։ Ուժ թանգ է Հայ գիտութիւնն, նա չպէտք է անտարբեր մնայ դէպի «գիտութեան» գիմնի տակ լոյս տեսնող երկերը մեղանոսմ, այլ աշխատի յանուն նորա պատելի եւ կոյման, յանուն ճշմարտութեան անաշու քննադատութեան եւ նիւթարկել նոցա եւ մաքրել Հայ մամուլը «գրական ցեցերից»։

Մի գեղեցիկ նմոյշ ահաւասիկ մեր առջեւ է. «սկսնակ բանասերներից մէկը (որի կեղծանունը թիւրիմացութեամբ քաղաղորդ եմ արել՝ «Հանդիս» 1903 թ. համաքննելիք մեկում)՝ փափագ գգալով «շատերու գաղափար մը տալ նախնական շրջանի ազգային պատմութեան մասին» անցեալ տարի լոյս ընծայեց 30 էջէ բաղկացած մի ուսումնասիրութիւն, իրեւ նախափորձ «Պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցՆըշակունի հարստութեան հաստատութիւնը»։ Մեր մանրամասն քննադատելիք այս երկը նոյն տարի («Աղբիւրներ հնագոյն Հայոց պատմութեան», «Հանդէս» 1903, 10, 11) եւ ցոյց տալիք կէտ աւելաւ, թէ ինչու նա զուրկ է որ եւ գիտական նշանակութիւնից. մեր եղբայրացութիւնն առկայն հաճոյ չէ թուացել «Պատմութեան» յարգելի հեղինակին, որ քամենայով վերականգնել իւր «Նախափորձի» արժանիքը՝ հանգէս է գալիս «Բազմամէլէպի» 1904 թ. Ապրիլի համարում մի վերին աստիճանի թիւր եւ թեր

պաշտպանողական յօդուածով: Ճիշտը խոստովանած՝ մենք աւելին չէինք սպասում: Սկսնակ բանասերից, ի նկատի ունենալով նորա «Պատմութիւնն», այնու ամենայնիւ մեզ չէր կարող չզորմայնել այն հանգամանքն, որ Պ. յօդուածագիրը մեր քննադատութիւնից յետոյ անգամ՝ ստեղծաբան կուրանայ գրական գիտութեան հիմունքը կամ փաստընը, որոնցից նա չգիտէ ենթադրութիւնը զատել: Մենք միանգամայն աւելորդ կը համարենք կրկնել մի առ մի այն կէտերը, որոց վերայ մենք մի աարի առաջ յարգելի յօդուածագիր ուշադրութիւնն հրաւիրեցինք. այս անգամ կարելու կը համարենք ցոյց տալ պարոնին, որ նորա «Պատմութիւնն», Ա. միանգամայն զուրկ է մեթոդից, Բ. չի է անհիմն ենթադրութիւններով, Գ. չի է սխալներով:

Մշակել քննելի նիւթը, գասաւորել փաստերը, նոցանից ճիշտ եզրակացութիւններ հանել՝ ահաւասիկ ինչ է գիտական մեթոդը: Փաստերի նազուսն կը ստիպէ զգոյշ գիտականի միմիայն ենթադրութիւններ անել, իսկ որովք չկայ փաստ, չէ կարող լինել եւ ոչ մի ենթադրութիւն: Արշափ բազմաթիւ են վերջիններս, այնչափ հեռի է երկը գիտական նշանակութիւնից, քանի որ գիտութիւնն միմիայն փաստերի հետ գործ առնի: Մի հնդիմակ, որ իրեն նպատակ կը դնէ «չատրու մը գաղափար տալ», մի այնպիսի մեթ չըջննի մասին, ինչպէս ազգիս նախնական պատմութիւնն է մինչեւ Արշապուստաց հարստութեան հաստատին, հարկաւ պէտք է ծանրանայ փաստերի վերայ եւ խոյս տայ՝ զանազան թերի կարծեաց եւ իւր սեպհական երեւակացութեան ցանցի մէջ մտլորելուց: Սկսնակ բանասերը սակայն կը դաւածանէ իւր նպատակին եւ ոչ միայն ինչ ինչ գիտականաց ենթադրութիւնք՝ ըստ իւր հաճոյքին եւ ընտրողութեան՝ իրեւ փաստեր կը ծանուչէ, այլ եւ իւր անձնական կարծիքները ինքնահաւանութեամբ իրեւ գիտական ճշմարտութիւնը կը հրատարակէ: Ահաւասիկ մի քանի նմոյշներ, որոնցում կը փայլի Սկսնակ բանասերի հմուտ «մեթոդան».

Պ. Բանասեր իրեւ փաստեր է յայտարարել թէ

Ա. խալդի՝ ուրարտեան լուսնոյ աստուած էր, իւր «Պատմախանութիւն» պարունը սակայն յետ կը նահանջի, մի եւ նոյն Ժամանակ ապացուցելով, որ նա իրօք թիւր գաղափար ունի «փաստերի» եւ «ենթադրութեան» մասին:

«Գալով խալդին» որ մեր նախահարց բարձրագոյն Աստուածութիւնն էր՝ թէպէտ լուսնոյ Աստուած ըսած չէ, սակայն մէկ կողմանէ գիտելով թէ՛ այս երրորդութեան երկու անգամներն նոյն են Ասորաբաբելացոց Աստուածութեանց հետ (?), ենթադրեցինք (չառ ի զուր) թէ՛ երրորդն ալ համարժէք եղած ըլլայ... (Բազմ. էջ 172): Մենք արդէն նկատել ենք մեր քննադատութեան մէջ, որ լուսնոյ աստուածը վանեան սեպածեւ արձանագրութիւններում Սեւարդի (si-e-lar-di) ոչ թէ խալդի անուամբ կը յիշուի (Պարոնի նկատողութիւնն, թէ «չատրու (?) կողմանէ Հայք լուսնապաշտ անուանեալ են» դարձեալ չէ կարող արգարացնել նորա օգի մէջ կատուած «փաստը», որ ապա «ենթադրութեան» փոխեանք: Աւելորդ է ասել, որ եբրայեց, Ար — Մինի՝ լեռան լուսնն = Արմի (Հայք)՝ երեւակայական մեթութիւն է. նախ ապացուցելու է, որ անուս սեմական է):

Բ. Ահիմն է պնդել, որ Ուրարտացոց այլ երկու դէք՝ Ardingi Արեւ (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴) եւ Teisba Գոթորիկ (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴) Ասորեստանէն գաղթել են ի Հայս. մի ազգ, որ դեռ Արամի իշխանութեան տակ արիարար կը մարանչէր հզօր Ասորեստանի դէմ, հարկաւ ունէր եւ իւր սեպհական կրօնը եւ անշուշտ արեւի եւ փոթորիկ (մթնորոտի, կայծակի) բոլոր հնոց ազգերի մէջ տարածած պաշտամունքը: Երկու ազգերի վերջինչեալ դէք միանգամայն տարբեր անուններ կը կրեն, գաղափարանիշներ իմանութիւնն ապացոյց է միայն, որ Ուրարտացիք ի կիր արկանելով Ասորեստանեաց նշանագրերը՝ միեւնոյն առարկաների համար հարկաւ միեւնոյն գաղափարանիշներ պէտք է գործածէին. Սկսնակ Բանասերի տեսակէտով ուրեմն՝ Ուրարտացիք անշուշտ գաղափար չունէին երկրի, քաղաքի, իշխանի, դից, արքունեաց, ոսկու, արծաթի մասին, առարկաներ՝ որոնք վանեան արձանագրութեանց մէջ Ասորաբաբելացոց երեւութեան յատուկ գաղափարանիշներով են նշանակած եւ որոնք՝ ըստ Սկսնակի՝ Ասորեստանէն են գաղթած (!):

Գ. Ահիմն է պարոնի «փաստը», որ «Եգիպտացիք 16-րդ դարուն թուումէս Գ. ի օրով (1560 թ. Ք.) արեւելին եւ մեր երկրին եւ դար մը վերջ 1440ին ատեններն անտի քաշուեցան», 2-րդինք ոչ մի ապացոյց փաստը այն է, որ թուումէս Գ. արշաւեց մինչեւ Կարկեմիշ (հիւսիսային Ասորիք) եւ ապա յետ կարձաւ,

չվտահանալով Միտանի զորեղ իշխանութեան այս գաւառը իրեն յատկացնել (Max Müller, Die alten Aegypten als Krieger, 1903. Müller, Ed. Mayerի եւ Wincklerի նորագոյն ուսումնաւորութիւններէից յետոյ Maspero կորցրեց գիտականաց աշգուժ իւր նշանակութիւնը)։ Արդէն այս հանգամանքն անհնարին կ'անէ որ եւ է ենթադրութիւն՝ Եգիպտացւոց դարաւոր իշխանութեան մասին ի Հայս։ Այլ բանասեր՝ իւր «փաստը» հաստատելու համար՝ իւր երեւաւայութեան թուիչքով կը սլանայ մինչեւ ԺԶ դարը եւ «Եգիպտացւոց տիրապետութեան» ազդեցութեան տակ մեզանում հաստատուած «Եգիպտական սոմարի», գիւտը կանէ... Հռովմայեցիք եւս կը հետեւէին մի ժառանգի նոյն սոմարին (Mommens, Römische Geschichte, V. B., 566—567, 7. Auflage), սակայն ո՛վ կ'երազէ, թէ Եգիպտացիք երբ եւ իցէ տիրած են Հռովմին։ Պարոնք իւր ոգեւորութեան մէջ կամի փոփոխութիւն մի սքանչելի գիւտով եւս հարստացնել՝ «Գոյնէ նշանագրերով գրականութիւն մ'ալ մուտ գտած է յայնժամ ի մեզ ըստ Եգիպտականին...» գոնէ մի փաստ, այդ «գրականութեան» գէթ մի նուազ հէտք։

Ինչ կը վերաբերի Րմէնէն = Արմինիա համամատութեան (քանի որ Րմէնիք աշխարհագրական գիրքը մեզ միանգամայն անժանօթ է), այս գեղեցիկ համամատութիւն կը թողնէր «սկանակո բանասէրների ճաշակին, լուրջ բանասէրները նման լոկ բառախաղերով չեն զբաղեր»։

(Ի գէպը կը նկատենք, որ Armina (Հայք) անունն առաջին անգամ կը յիշի միայն դարեհի Բեհիստանեան արձանագրութեան մէջ)։

Գ. Անհիմն է Անեւկիտացոյ իշխանութիւնն ի Հայս (323—160)՝ «Թուեաց ազդեցութեան ժամանակ, անւանել, քանի որ՝ ինչպէս ինքն Այլ. Բանասեր կը նկատէ»՝ «Գորաղղարաբ այս շրջանին յատուկ որ եւ է գրական բեկոր չստած չէ մեզ»։ Պարոնք իւր իրաւացի նկատողութեամբ ինքն իւր «փաստը» կը դատապարտէ. ուրեմն ի՞նչ ապացոյցներ ունինք, որ «Թոյն բարբառն սկսաւ գործածիլ ի Հայս» գոնէ գորագացիւց կողմանէ։ Այլ՝ «Գործածութեան» մասին մանրամասն տեղեկացած է Այլ. Բանասեր, նա քաջ գիտէ (իւր աղբիւրը սակայն պարոնք խոհեմութեամբ կը թագցնէ), որ Թոյնը «անշուշտ այդ ժամանակամիջոցին ազդեցութիւն մը ներգործեցին» հայ ազգի վերայ (Բազմ. էջ 173) եւ տարածեցին նորա մէջ՝ «Թոյն գրականութիւն,

յոյն բառեր, յոյն քերական ձեւեր եւ ի մի բան յունարանութիւն (!)», Զարմանալ է, յիշաւի, որ այդ հարուստ մտաւոր պաշարից, որ 1½ դար հայ ազգին աշնիւ սնունդ կը մատակարարէր, չէ մնացել «եւ ոչ մի գրական բեկոր»,։ Այսինքն մնացել արդեօք Հայերէր թէ ապերախ եւ անընդունակ աշակերտներ հանդիսացել գէպի իրենց՝ կրթողք»։

Ե. Անհիմն է հետեւաբար բաժանել Հայոց նախնական պատմութիւնն վից շրջաններէ, որոնցից աւելի քան կէսը դատարկ էջեր են։

Զ. Պարոնք՝ կ'երեւի՝ քաղցր կ'երազի, իւր «Պատասխանում» (Բազմ. էջ 173) նա նոյն իսկ կը պարենայ, որ նա «ապացուցած է թէ՛ մեր այժմու գրերն փոքր ինչ ձեւափոխել փինիկ գրեր են՝ մեծ մասամբ՝ ողբ վաղ ժամանակու մուտք գտած են ի մեզ եւ գործածուած, զորս կատարելագործեց ապա Մեսրոպ...» Անհիմն հնչողութիւն, յարգալի պարոնք կ'երեւի «ապացուցանել», բառի նշանակութիւնն ոչ ըմբռնել է եւ ոչ նորա տեսութիւնն կշռել, այդ «գործածութեան» նշոյններէ մէկը գոնէ մեզ համոզէր։ Մի ինչ որ «փոփոխալ իշխանի դրամներէ, հիման վերայ այսպէս թեթեւ կերպով լուծել Հայ պարսկերէն ծագման լուրջ խնդիրը իրօք «թեթեւ, բանասէրներին է յատուկ է։ Եւ սպանենք «ապացուցներ»,...

Է. Անհիմն է Նաիրի՝ սեմական բառ ճանաչելով՝ «Գետոց երկիր, թարգմանել, նախ ապացուցելու է, որ անունն սեմական ծագում ունի. չպէ՛տ է մոռանալ, որ նոյնը Nara ձեւով վանեան արձանագրութիւններում եւս կը յիշուէ եւ կը վերաբերի բազմաթիւ մանր ազգաց քնակատեղին, որոնց ցեղական ծագման մասին գիտութեանն ոչինչ յայտնի չէ։

Ը. Լեցնել Հայոց պատմութեան պակասւոր էջերը առասպելներով, կոյրօրէն երկրպագանելով խորհնացուն, եւ այն եւս 20^{րդ} դարում, որ իւր յետ եւ ունի մի հարուստ քննադատական գրականութիւն՝ «պատմահօր», կենաց ժամանակի, աղբիւրների, նորա դիցազանց անձնաւորութեան մասին, յիշաւի կարող էր միայն նա, որ ընդունակ չէ վէպը պատմութիւնից, երազը փաստից, ազգային զգայմանց շղորդութիւնից սուտը անաչառ քննադատութեան ճշմարտութիւնից տարբերելու։ «Գուշմիդի, կարբիկի, Գ. խալաթեանցի, եւ առ հասարակ ղ ինննայի Միթիթարեան Հարց եւ պլոց», գործք հարկաւ պէտք է «թղլլ քննութիւնք» (Բազմ. 1904, 170) թիւն նոցա, որոնք «թղլլն գա-

զափար ունին՝ մի ազգի անցնալը քննելու եւ ստուգելու միջոցների մասին: Պատմական ճշմարտութիւնը ճանաչել՝ Հայ ժողովրդական եւ օտարազգի արեւստօրէն միմեանց կցած վէպերը եւ դիցաբանական ասանդութիւնը, Հայկից՝ Եւրոպի թոռան թոռից՝ եւ նորա գիւցաղն յաջորդներից անդրգնելի հաւատով սերել ազգիս հնագոյն «պատմութիւնն» կարող է մեր ժամանակ միայն միամիտ աշակերտը, որի ձեռքն են տալիս խորհնացին, իբրեւ դասագիրք, կամ «պատմահօր» հեղինակութեան տակ մեծացած նորա բազմաթիւ համբակ փաստաբաններից մէկը, որ՝ առանց նոյն իսկ գաղափար ունենալու արդի Հայ պատմական քննադատութեան լուրջ ընթացքի մասին՝ իրեն կոչած կը համարէ վերականգնել խորհնացու «խախտած վարկը», եւ ցոյց տալ նորա «յուսիս Նշոյններն» (Բազմ. 170). ցանկանք յաջողութիւն: Զարմանալի չէ, հետեւաբար, որ վահագնի անդրին՝ հետեւելով Սկ. Բանասերների հրահրին՝ ստէպ կը թողու իւր «մահանն մեծագանձ», (Ագաթ. ՃԺԴ) եւ կը շտապի բազմիւ Հայոց արքաների օսկեհոռ գահէ վերայ եւ իւր գլուխը անցնել նոցա ակաւնալու թագը: Արդէն Ագաթանգեղոսի յիշեալ վկայութիւնն պարզ կ'ապացուցանէ «վերապարտն վահագնի», աստուածային էութիւնն, որ թէ՛ Անանիոս Երեւակցին եւ թէ՛ Խորենացիին՝ վերջինս նոյն իսկ առաջ բերելով նորա վերայ Հայ ժողովրդից հիւսեալ դիցաբանական երգը՝ կը ծշտեն. ինքն խորենացին չէ ուրանայ, որ վահագն «աստուածացեալ» էր, որ նորան «յաշխարհին վրոց պատուէին զհօհիք»: Սկ. Բանասերները սակայն համոզուած են, որ «վահագնի գործերն մեզ կը պատմեն սեպածեւ արձանագրութիւնը, արանց անոր անունն տալու, զոր մեզ կ'աւանդէ մեր պատմահայրն» (Բազմ. էջ 171). զարմանալի ծածկամտութիւն եւ անխոհեմութիւն Գարեհի կողմից. մի քանի առջ յետոյ պարուն ինքն կը կասկածի դիցազգին՝ «բուն անուան» մասին՝ «Գուցէ այս դիցազգին բուն անունն վահագն չէր, այլ ապա իւր քաջագործութեանց համար արուեստաւ իրեն այս անունն կամ մականունն...» կամ՝ «Կաւկասցիները» Սկ. Բանասերի նման՝ ծածկանունն...

Պարոնը՝ սաստիկ զայրացած մեր հերետիկոսութեան վերայ՝ ի վերջոյ կը բացականչէ՝ «Գիշի ներքին է (եւ) վահագնը դիցաբանական եւ առասպելական համարել՝ պաշտօնաւ ըլլալուն համար», իսկ մենք կ'ստեղծ միթէ նե-

րելն է կեդեղ մի ազգի պատմութիւն՝ հակառակ փաստերի, արամաբանութեան, առողջ մտքի:

Թ. «Պատմահօր», հեղինակութեան ազդեցութեան տակ Սկնեակ Բանասեր սիրով կամի Հայ եւ վանեան արքաներին ազգակից հրատարակել՝

Արմենակ = Արգիտիս.

Արամայիս = Սարգսուր Բ.

Հրաչեայ = Ռուսա Ա.

Սխարդի = Ռուսա Բ.

Հարկաւ խորհնացու «յուսիս Նշոյններն» ցոյց տալու համար՝ Պարոնը սաստիկ հակած է ինչ ինչ Հայոց եւ ուրարտեան աշխարհագրական անունը՝ առանց վերջիններիս աշխարհագրական գիշիք որոշել կարողանալու՝ հնչեալի նշոյն ճանաչել, օրինակ՝ Ռեշտուինի = Օշական, Ռեշտու = Ռատի, Արգիտիսիլի = Արգածոսն, Ռիշուանի = Ռշտունի եւ այլն: Մուշ = Մուսասիր համեմատութեան միանգամայն հակառակ է վերջինիս աշխարհագրական դիրքը:

Ժ. Պ. Բանասերը գիտէ շնորհիւ իւր քրանիւնի բնագոյման պատմութեան դապտիկ էջերը կարգել. նորան քաջ յայտնի է, որ Սագմանասար Բ. ժամանակ Բիւնա (Վան) «Փոքր եւ երկրորդական իշխանութիւն մ'էր» (Բազմ. 169), փոյթ չէ, եթէ Սագմանասար՝ անշուշտ պատահաբար՝ մոռացել է այդ «Իշխանութեան» անունն յիշատակել, որ միայն նորա յաջորդը մեզ կը յիշեն: Պարոնի նման քաջ եւ հանճարեղ գրչին յատուկ չէ հարկաւ «Արամէի հարստութեան վերջ գտնելու մա. սին» վարանիլ:

(Մենք թոյլ ենք տալիս մեզ ուղղել Պարոնի ինչ ինչ անսանց գրութիւնն՝ վերականգնել փոխ. վերապահ, Պափազանիս փոխ. Պափալկոնիս Մուրադ (Հայ է պարոնը) փոխ. Միւռա):

Ահաւասիկ Սկ. Բանասիրի «մեթոդան», առանց հիմունքի ենթադրել եւ ենթադրութիւնը իբրեւ անխախտ «ճշմարտութիւնը» հրատարակել՝ յատուկ է միայն մի անփորձ գրչի, եւ ոչ թէ լուրջ գիտնականի, լինի նորա գործը «ուրուագին», «նախափորձ» կամ հասարակ փորձ: Սկ. Բանասիրի «պատմութիւնն» կը փայլէ նոյն իսկ կոշտ սխալներով. մենք կը հարցնենք, որտեղ է գտնել պարոնը

ա) ՍՏՈ անունն իւր = Urartu, Urtu.

ը) Aramali իբր մայրաքաղաք (!) Արամէի յիշածն .

զ) Խորենացու ո՞ր գրքում եւ ո՞ր գլխում է կարգացել պարոնը, որ սրբայն «Ան Նորու-գած եւ Յուսպան եւ իր անուամբ զան անուա-նած զայն» : Ի՞նչ անիրաւացի զբարատութիւն մեր «պատմահօր», նորա երգուեալ պաշտպա-նողի կողմից . . .

Նախ խնամքով ուսումնասիրել մեր ազ-գային մատենագրերը եւ ապա ձեռնարկել «փորձերի», շատ օգտաւէտ կը լինէր Պ. Բանա-սերին, թէ՛ նա չկամի, որ իւր երկերը իրենց տգիտութեամբ զուարճանեն ընթերցողին :

Այս նմոյշներից յետոյ մեզ իրաւունք կը համարենք կրկնել, որ Սկանակ Բանասերի «Հայոց Պատմութիւն» շնորհիւ իւր խոշոր պակասու-թեանց՝ զուրկ է որ եւ զիտական շնանու-կութիւնից :

Գիտութիւնն հիմնած չէ անհատի միայն ցանկութեան, այլ նախ եւ առաջ նորա ընդու-նակութեան, կոշման եւ մասնազէտ պա-տիւստականութեան վերայ, յապկութիւնը՝ որոնցից զուրկ է Սկանակ Բանասեր :

ԱՄՅԱՐԱՏ ԽԱՆԱԹԵԱՆՅ

Մ Յ Ա Ր Ա Մ Յ Ա Ր

Թ Ղ Թ Ա Վ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՈՒ «ՆԱԳԻՍ», ՄԵԹԱՆՈՐԻ ԽՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Կարգալով «Բաղամվէզի» 1904 թ. Օգոստոսի համարում Սկանակ Բանասերի իմ դէմ ուղղած թղթապատգանքին, որով պարոնը՝ առանց գաղափար ունենալու, թէ՛ արարելն եւ թէ՛ գերմաներէն լեզուների մասին թող է տալիս իրան պնդել, թէ իմ «Արաբացի մատենագիրը Հայաստանին մասին, տակաւին չաւարտած գործն լով «Թարգմանութիւն մ'է այժմ Կ. Պոլսոյ մէջ ապրող Տօքթոր Մորթմանի հօր՝ Նանօթ արեւելագէտ, Հայագէտ (?) եւ սեպագրագէտ (?) Տօքթոր Մորթմանայ՝ գերմաներէն լեզուաւ հրատարակած մի գործէն» (գործի անունն պարոնը սակայն չի յիշէ!) , պատիւ ունիմ յայտարարելու, որ վերլոյշեալ Դր. Մորթման թարգմանած չէ Բեւլազօրի (որ երկիս Ս. մասի նիւթն կը կազմէ եւ իմ քրտանջան աշխատանաց արդիւնքն կը հանդի-

սանայ), այլ կեղծ Վակիդիի (Pseudo al-Vakidi) պատմական Նշանակութիւնից զուրկ գործի Նիքուրի ձեռքով թարգմանութեանն (որի համառօտ բովանդակութիւնն եւ նշն իսկ առաջ եմ բերել «յառաջապանիս» մէջ եւ յիշել նորա գերմաներէն թարգմանութեան վերնագիրը) կցել է Եսաւելուածք եւ Միջնութիւնք. (երկի ամբողջ վերնագիրն է՝ Geschichte der Eroberung v. Mesopotamien und Armenien von Mohamed ben Omar el Wakedi. Aus dem Arabischen übersetzt und mit Anmerkungen begleitet von B. G. Niebuhr. Mit Zusätzen und Erläuterungen von Dr. A. D. Mordtmann. Schriften der Akademie von Ham. Erster Band, III. Abt. 1847) : Գերմաներէն կարգաւ սովորել շատ օգտաւէտ կը լինէր քան պատին :

Չգիտեմ, ինչ՞ վերագրել Սկանակի այս «ապիական զրպարտութիւն. արդե՞ք նորա ցանկութեանն (Պարոնը կ'երեւի հանգիստ չունի նորա թոյլ գործի վերայ «Հանգիստ» գրած քննադատութիւնիցս յետոյ)՝ փաստեր ինարդիսիս իմ դէմ, թէ նորա տգիտութեանն : Ով ինչպէս կամի :

Ննհիմն է նաեւ Պ. Բանասերի միւս համարձակ նկատողութիւնն, թէ ես «արաբերէնի անգիտակ չեմ», քանի որ ես տարիներէ ի վեր Sachau եւ Barth համալուար արաբագէտ ուսուցչապետաց աշակերտն լինելու պատիւն ունեցած եմ : Պարոնը սխալ զուռ է բախել :

Ցանկալի էր, որ նման յանդուգն «նկատողութիւնք» ըլլին կշռուած եւ հիմնաւորած լինէին, նախ քան մեր մամուլի էջերը մրտենէն :

Մենք կը պահանջենք Դր. Տաղաւարեանից՝ քաղութիւն ունենալ իրատեսրով ապացուցանել մեզ իւր՝ միայն իրան եւ իւրայիններին յատուկ զբարարութեան երկու կէտերը եւս, հակառակ դէպքում նա երբեք չի սրբէ իւր ճակատից այն անունն, որին նա արժանացել է շնորհիւ իւր . . . կեղծիքի :

Բ. ԽԱՆԱԹԵԱՆՅ

